

# РОЗДІЛ III

## Археологія. Пам'яткознавство.

### Етнографія

УДК 94(477.82)«10/14»:711.4

Аліна Пословська

#### Процеси містоутворення на Волині в давньоруський час

Стаття присвячена характеристиці процесів містоутворення на Волині в давньоруський час. Успішне вирішення цих процесів можливе через зіставлення свідчень писемних й археологічних джерел. На основі їх аналізу випливає, що група найдавніших адміністративних центрів Волині концентрувалась у середній течії Західного Бугу (Червен, Володимир, Белз).

**Ключові слова:** місто, перша писемна згадка, Луцьк, Володимир.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Місто – складний економічний, політичний і суспільний організм. Історія утворення та розвитку міст нерівномірно висвітлена в писемних джерелах. Фактично жодне з них не наводить докладної характеристики давньоруського міста, тому надзвичайно важливим стає вивчення археологічних матеріалів, що містять цінні дані для розв'язання широкого кола питань, пов'язаних із містоутворенням. Своєю чергою, археологічні джерела, які постійно поповнюються, досить часто коригують або доповнюють наші уявлення про історію давньоруської Волині.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Проблема містоутворення здавна привертала увагу вітчизняних та зарубіжних науковців. Це питання досліджували ще у XVIII ст. В. Татищев, Г. Міллер, М. Щербатов та ін. Воно було одним з основних у дослідженнях XIX–XX ст. (О. Андріяшев, С. Соловйов, В. Ключевський, П. Иванов та ін.). У роботах цих авторів чимало висновків, які безпосередньо стосуються становлення волинських міст.

Проблеми містоутворення досліджували М. Тихомиров [14] та А. Куза [5]. Питання формування території Галицько-Волинської Русі в поєднанні з процесами містоутворення аналізує у своїй роботі М. Котляр [4]. Вагомим науковим дослідженням про давньоруські міста є розвідка П. Толочка «Древнерусский феодальный город» [15].

Дослідженню давньоруських міст постійну увагу приділяють археологи, оскільки міста були опорними пунктами, соціально-економічними та політичними центрами. Досліджували фортифікації та поселенську структуру міст Володимира, Луцька, Дорогобужа М. Кучинко [7–9], С. Терський [12], Б. А. Прищепа [11]. Їхні роботи дають змогу з'ясувати широкий спектр проблем, пов'язаних із багатогранністю процесу містоутворення.

**Мета і завдання статті** – схарактеризувати процеси містоутворення на Волині в давньоруський час, виділити їх специфічні риси.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Показником швидкого розвитку Волині в давньоруський період був процес містоутворення. У X–XI ст. на цій території з'явилося багато городищ, які виконували різні суспільні функції. Серед них поступово виділяються укріплені пункти, які стали на шлях становлення як феодальні міста. Передовсім це нові князівські адміністративні центри. Найбільшим місцем їхньої концентрації була родюча лісостепова зона.

Один із дослідників структури давньоруських міст А. Куза на основі археологічних джерел виділив такі ознаки для визначення «міського» статусу поселень: 1 – економіка (ремесло, торгівля, сільське господарство); 2 – адміністративне управління (печатки); 3 – військова справа (зброя, спо-

рядження коня і вершника); 4 – монументальне будівництво (кам'яні храми й цивільні споруди); 5 – писемність (епіграфічні пам'ятки, знаряддя письма); 6 – побут феодалів (предмети боярсько-княжого парадного головного убору, дороге начиння); 7 – топографія (укріплення складного і простого типів, дворово-садибна забудова). А. Куза зазначав, що цей перелік не вичерпує всіх можливостей археології в цьому аспекті дослідження. Однак ці ознаки належать до найпоширеніших та їх можна порівняно легко встановити [6, с. 49–51]. Інший науковець М. Кучинко до цих ознак ще додає кількість писемних згадок про місто і ступінь його заселеності. Звичайно, ці ознаки не відображають у повному обсязі сутність такого складного явища, яким було давньоруське місто. Залежно від конкретних природних та історичних умов змінювалися і його окремі характеристики.

Вважають, що ранньофеодальному місту передувал зародок (або як його ще називають «прото-місто»). На межі Волинської височини й Західного Полісся таким зародком стало Зимнівське городище VI–VII ст. [1, с. 107]. На думку В. Ауліха, це городище могло бути адміністративним центром племені, яке входило до дулібського союзу. М. Котляр припустив, що в Зимному розміщувався один із міжплемінних центрів східних слов'ян, адже «племінні» гради не були містами в точному сенсі слова, а лише їх зародками [4, с. 21]. Учений вважає, що провести чітку хронологічну межу між ранніми містами та їх зародками важко через нерівномірність їх розвитку. А виникнення частини міст дослідник пов'язував з укріпленням кордонів [4, с. 147]. Б. Тимощук дійшов висновку, що Зимнівське городище потрібно віднести до обшинних городищ-сховищ, які виконували функції переходу населення та зберігання продовольчих запасів [13, с. 153].

Як вважає П. Толочко, нові міста не можна цілком відривати від племінних осередків, що їм передували. Вони замінили їх, змінивши їхню соціальну структуру й функції, але успадкували сформовану сільськогосподарську округу, соціально-економічні зв'язки та давні традиції. Місто було тим більше значущим, чим більшою була підпорядкована йому округа [15, с. 68–69].

Як зазначає академік М. Тихомиров, більшість міст виникла в районах, сприятливих для сільського господарства зі щільним землеробським населенням та в місцях формування міської округи [14, с. 58]. Своєю чергою, П. Толочко дійшов висновку, що процеси містоутворення на Русі проходили не за єдиною соціологічною моделлю, а були багатолінійними й характеризувалися безліччю особливостей політичного та економічного характеру. На його думку, давньоруські міста за своєю основою були аграрними, виникненням і розвитком зобов'язані сільськогосподарській округі [15, с. 39]. Цей факт демонструє безпосередню залежність зростання міст від додаткового продукту, що вироблявся в сільськогосподарському секторі економіки. Можна припустити, що це стосується і волинських міст.

В історії розвитку давньоруських міст до середини XIII ст. А. Куза виділяє три періоди. Перший – протоміський, який тривав до початку XI ст. У цей період формувалися передумови утворення міст. З'являються племінні центри, а на їх основі створюються протоміські поселення. Другий період отримав назву ранньоміський (до середини XII ст.). Упродовж означеного періоду міста кристалізуються в особливий і складний соціально-економічний тип поселення, протилежний сільському. Третій період починається із середини XII ст. На цей час припадають активні процеси містоутворення на Русі. Ремісниче виробництво визначало розвиток економіки. Міста виконували роль внутрішньоекономічних ринків своїх округів.

М. Котляр на основі вивчення комплексу писемних і речових джерел виділяє п'ять хронологічних етапів розвитку міст на території Волині й Галичини. Перший період – VI–VII ст. – М. Котляр означив як появу зародків міст. Другий – VI–IX ст. – існування і розвиток зародків міст. Під час третього періоду – друга половина X–XI ст. – відбулося переростання зародків у міста. Найбільша кількість міст, на думку вченого, сформувалась у другій половині XI – першій половині XII ст. Нарешті, п'ятий період – друга половина XII – перша половина XIII ст. – характеризується збільшенням загальної кількості міст під впливом процесів феодальної роздробленості [4, с. 22–23].

У джерелах другої половини IX ст. розповідається про наявність «*civitates*» на Волині [10, с. 59]. Це засвідчує існування процесів містоутворення в регіоні в цей період. Але найяскравішим свідченням тогочасного розвитку Волині була поява нового адміністративно-територіального утворення – Червенських градів. Незалежно від розв'язання питання про розміри їх території, можна впевнено констатувати, що вона визначалась уже не місцем проживання племені, а наявністю там протоміських адміністративних центрів – градів. Аналізуючи розповідь Масуді про волинян та враховуючи значний соціально-економічний розвиток Побужжя, С. Панишко дійшов висновку, що можна говорити про існування волинського центру державотворення в першій половині X ст. [10, с. 60]. Як серцевинний ареал Волинської землі, принаймні для давньоруського етапу формування, можна роз-

глядати невелику територію в середній течії Західного Бугу, де розмішувалися найдавніші центри Волині – Зимнівське городище, Червен, Володимир, тобто тут концентрувалися найдавніші адміністративні центри. Причинами розміщення цього мікрорегіону саме тут є зручне розташування на перетині торгових шляхів, а також багатство природних ресурсів регіону й розміщення у двох фізико-географічних зонах – лісостеповій та поліській.

Міста виникали переважно на берегах річок і на перехрестях торгових шляхів. Саме від того, наскільки вдало вони розмішувалися, величезною мірою залежала тривалість їхнього існування. На кінець X ст. Волинь була об'єднана в одне ціле, увійшовши до складу Київської Русі. Можна припустити, що саме із цього часу в регіоні починають з'являтися міста. Відзначаючи зростання чисельності міст у цей період на руських землях, П. Толочко наголошує на двох визначальних факторах: економічному та соціально-політичному [15, с. 74]. Міста виникали як ремісничі й адміністративні центри. Спочатку назви племінних союзів походили від назв адміністративних центрів (наприклад, волиняни від Волиня).

На сторінках писемних джерел давньоруські міста згадуються як «град», «город». Однак не всі літописні «гради» можна зарахувати до справжніх міст, оскільки так літописці могли назвати будь-яке укріплене поселення, не заглиблюючись у його соціально-економічну сутність. Сама назва «місто» в епоху Київської Русі передбачала обов'язкову наявність у поселення укріплень. Літописці не ставили собі за мету перерахувати всі давньоруські міста, оскільки вони цікавили їх у зв'язку з певними подіями. Між виникненням міста й потраплянням його на сторінки в літописи могли проходити десятиліття. І хоча далеко не завжди перша згадка про місто в літописних повідомленнях відповідає часу його появи, як зазначає академік П. Толочко, згадки загалом правильно відбивають динаміку містобудівного процесу.

Перші згадки про міста Волині трапляються впродовж усього давньоруського періоду, проте в різні часові проміжки їх кількість була неоднаковою. Варто зазначити, що перші літописні повідомлення говорять про час появи міст опосередковано, адже на момент згадки місто вже існувало. Тому час їх виникнення слід віднести до більш раннього періоду. Також частина поселень, які за типологічною структурою можна віднести до міст, взагалі не згадуються в літописі.

Для розуміння процесів містоутворення потрібно з'ясувати природно-географічні умови регіону. Цілком очевидно, що географічний чинник сприяв поширенню розселення на Волині. Населені пункти поліської зони були захищені непрохідними болотами й лісами. Територія лісостепу, своєю чергою, була більш привабливою для заселення, тут задля оборони використовували й гідрографію регіону, і його рельєф. Варто зазначити, що на формування системи населених пунктів Волині та на локацію міст уздовж водних артерій впливала також наявність земель, придатних для сільськогосподарського використання.

Отже, процес виникнення міст на Волині, як і на інших землях стародавньої Русі, у IX–XI ст. йшов двома шляхами. Перший – це накладання державного фактору на общинний і пристосування останнього до нових завдань. При цьому нові міста зайняли місце племінних осередків і продовжили їх. Другий шлях був пов'язаний із боротьбою Києва з незалежним східнослов'янським союзом волинян, де остаточно центральна влада встановилась лише наприкінці X ст. Як уважає П. Толочко, цей шлях був альтернативний, пов'язаний з окраїнними східнослов'янськими союзами племен, у тому числі й із Волинню, де остаточно влада Києва встановилась лише наприкінці X ст. у зв'язку з походом Володимира Святославича 981 р. Зустрівши протидію місцевої племінної верхівки, центральна влада змушена була створювати свої укріплення на нових місцях, які стали противагою старим племінним осередкам, наприклад, новий Володимир – старому граду Волиню.

Місто Володимир виходить на історичну арену наприкінці X ст. Витоки його становлення сягають ранньослов'янської доби. Найраніший укріплений пункт розташовувався на природному пагорбі – майбутньому дитинці княжого города. Місто Володимир у літописі вперше згадане 988 р. Однак дослідник О. Цинкаловський уважає, що місто Володимир існувало вже 884 р. під назвою Лодомира [16, с. 226].

Не варто розуміти першу літописну згадку в тому сенсі, що Володимир став тоді стоїчним градом Волині. Передовсім це була фортеця, опорний пункт влади київського князя на відвойованій у чехів землі. Зрозуміло, що доволі скромна фортеця площею 1,5 га, яким був Володимир X–XI ст., не могла мати серйозного впливу на територію, яку оточувала, а тим більше на тогочасну Волинську землю. У першій половині XI ст. Володимир став адміністративно-політичним осередком не лише

Волині, а й усіх західноукраїнських земель. До другої половини XI ст. тут не згадується іншого князівського центру, крім нього.

XII–XIII ст. було апогеєм розвитку міста. Саме на цей період припадає остаточне формування околиного граду із цивільними й культовими будівлями. Комплекс міста, який складався з дитинця і околиного граду, був уже цілком сформованим класичним давньоруським містом. За даними археологічних джерел, околине місто сформувалося на основі кількох слов'янських поселень, які функціонували одночасно з раннім городищем, що було на місці майбутнього дитинця княжої доби. Дитинець давньоруського Володимира належить до укріплення т. зв. «волинського типу», тобто за характером планування він сягає племінного періоду, то і околиний град гіпотетично можна віднести до того ж часу [7, с. 14].

Аналіз археологічних матеріалів із найбільшого пагорба міста – Замчиська, говорить, що на ньому було ранньослов'янське городище. Археологи з'ясували, що тут поряд із ліпним посудом траплялися фрагменти і т. зв. ранньогончарного посуду, які представлені ліпними горщиками, з наступним обточенням на ручному крузі. Доцільно наголосити, що такий посуд М. Кучера датував IX – початком X ст. [6, с. 448]. Отже, аналіз керамічного матеріалу засвідчує безперервний розвиток поселенської структури на території Володимира впродовж VI–X ст.

Варто зазначити, що під час археологічних розкопок виявлено посуд, цілком виготовлений на гончарному крузі. Цей тип в археологічній науці прийнято називати горщиками курганного типу, що прийшли на зміну ранньокурганним. На думку М. Кучери, кераміка курганного типу датується X – початком XI ст. [6, с. 448].

Отже, численні археологічні джерела дають підстави стверджувати, що виникнення раннього міста Володимира як поселення укріпленого типу сягає до княжих часів. На основі аналізу археологічних джерел з'ясували, що, починаючи з VI–VII ст., ішов доволі інтенсивний процес освоєння території сучасного Володимира-Волинського та його околиць. Є підстави вважати, що слов'янські поселення на місці майбутнього Володимира, що безперервно існували впродовж VII–X ст., були зародком міста. Не можна стверджувати, що в цей період вже існувало повноцінне місто.

Однак питання про час становлення міста над Лугою не перестало бути дискусійним. Про виникнення первісного осередку давнього Володимира є низка гіпотез. Одну з них висловив відомий вітчизняний історик Я. Ісаєвич, який уважав, що засновниками міста могли бути мешканці східнослов'янського Зимнівського городища, розташованого на відстані 5 км від сучасного міста. Суть гіпотези полягає в тому, що після зруйнування городища в Зимному аварами в середині VII ст. дуліби покинули його й переселилися на місце пізнішого Володимира. Якщо взяти до уваги відомості археологічних джерел, то ця гіпотеза виглядає переконливою [7, с. 19]. Провести чітку хронологічну межу між ранніми містами та їх зародками важко. Це непросто зробити й на базі археологічних джерел.

Цікавим в аспекті трансформації племінного осередку в ранньофеодальний центр є місто Луцьк. Перша літописна згадка про місто датується 1085 р. М. Тихомиров припускав, що Луцьк був центром племінного союзу лучан, яких згадує Константин Багрянородний у X ст. [14, с. 322]. М. Котляр не підтримує цю думку, адже «Повість минулих літ» не знає племені лучан, а саме місто в ній вперше згадується за 1085 р. [15, с. 66]. С. В. Терський вважає, що площа поселення у VIII ст. вже становила приблизно 8 га (весь природний острів). У X ст. життя в його західній частині занепало, а наприкінці X – на початку XI ст. пожежа знищила поселення в східній частині острова, і на цьому місці розпочалося спорудження дитинця міста [9, с. 79].

Первісний осередок Луцька розміщувався на острові, який складався із трьох пагорбів і був оточений річками Стир і Глушець. На найвищому пагорбі, площею близько 1 га, був дитинець (Верхній замок), до якого прилягав околиний град площею 6 га (Нижній замок). Уже в VII–VIII ст. тут існувало східнослов'янське поселення. Це був початок формування феодальних відносин і зародження східнослов'янських міст. Із цього часу формується планувальна структура історичного ядра Луцька. У XII–XIII ст. Лучеськ був уже столицею однойменного князівства. Зіставлення свідчень археологічних і писемних джерел дає змогу розглянути планування поселення, основні етапи його розвитку.

Перша згадка про Дорогобуж датується 1084 р. Це місто було центром удільного князіння, головним адміністративно-політичним центром області Погориння. Б. Прищепа зазначив, що археологічні дослідження в Дорогобужі показали, що задовго до того, як воно було згадане в літописах, тут сформувалося велике укріплене поселення, а перша письмова згадка розповідає про нього як про фортецю, яка стає центром удільного князіння [11, с. 15].

**Висновки та перспективи подальшого дослідження.** Історія міста важлива для реконструкції історії середньовічного суспільства, у якому давньоруські міста були центрами ремесла й торгівлі. Це справедливо підтверджують археологічні розкопки, у процесі яких постійно виявляють сліди торгово-ремісничої діяльності на поселеннях. Однак ці галузі економіки не повністю визначали господарський розвиток міст, адже більшість давньоруських міст виникла в густозаселених центрах землеробських регіонів.

Епоха Середньовіччя стала відправною точкою виникнення і відліку історії нових волинських міст, які існують і донині. До середини XII ст. територіальною основою Волинської землі був лісостеп, де проходило активне містоутворення. На відміну від Лісостепу, на Поліссі міста виникали значно повільніше. Міста були тісно пов'язані з округою. Вони відігравали консолідувальну роль у формуванні земель доби Київської Русі. Процес містоутворення відображає кардинальні зміни в стані давньоруського суспільства.

#### *Джерела та література*

1. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. в Західній Волині / В. В. Ауліх. – К. : Наук. думка, 1972. – 123 с.
2. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев : Наук. думка, 1991. – 192 с.
3. Батюшков П. М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю / П. М. Батюшков. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 424 с.
4. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. / Н. Ф. Котляр. – Киев : Наук. думка, 1985. – 185 с.
5. Куза А. В. Малые города Древней Руси / А. В. Куза. – М. : Наука, 1989. – 168 с.
6. Кучера М. П. Керамика / М. П. Кучера // Археология Украинской ССР. – Киев : Наук. думка, 1986. – Т. 3. – С. 446–448.
7. Кучинко М. Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси / М. Кучинко. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. – 144 с.
8. Кучинко М. Середньовічні міста Волинського Полісся як оборонні та адміністративні центри регіону / М. Кучинко // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині : зб. наук. пр. / за ред. В. Собчука. – Кременець : Кремен.-Почаїв. держ. істор.-архітект. заповідник ; Тернопіль : Астон, 2006. – С. 7–16.
9. Кучинко М. М. До питання про оборонні укріплення давнього Луцька / М. М. Кучинко // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції : тези доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. – Львів : [б. в.], 1993. – С. 78–80.
10. Панишко С. Д. Формування території Волинської землі в XI – середині XIV ст. / С. Д. Панишко // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2003. – № 3. – С. 55–62.
11. Прищепя Б. А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. / Б. А. Прищепя. – Рівне : ПП ДМ, 2011. – 250 с.
12. Терський С. В. Про племінний етап в історії літописного Лучеська / С. В. Терський // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції : тези доп. та повідомл. – Львів : [б. в.], 1993. – С. 24–26.
13. Тимошук Б. Социальная сущность городища Зимно / Б. Тимошук // Раннеславянский мир : материалы и исслед. – М. : ИА АН СССР, 1990. – С. 151–157.
14. Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1956. – 477 с.
15. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – Киев : Наук. думка, 1989. – 256 с.
16. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року : в 2-х. т. Т. 1 / О. Цинкаловський. – Вінніпег : Ін-т дослідів Волині, 1984. – 601 с.

**Пословская Алина. Процессы градообразования на Волыни в древнерусское время.** Стаття посвящена характеристике процессов градообразования на Волыни в древнерусское время. Выделены признаки для определения «городского» статуса поселений. Образование городов отражает процессы экономического и социального развития региона. Успешное решение процесса градообразования возможно при сопоставлении показаний письменных и археологических источников. Группа древнейших административных центров Волыни концентрировалась в среднем течении Западного Буга (Червен, Владимир, Белз). На страницах письменных источников древнерусские города упоминаются как «град», «город». Само название «город» в эпоху Киевской Руси предусматривала обязательное наличие в поселение укреплений. В исследовании процесса становления городов Волыни важно проследить хронологические рамки и пути их становления. Основы активизации процессов градообразования следует искать в сельскохозяйственном производстве, во взаимоотношениях города и сельскохозяйственной округи. Исследование процессов градообразования на Волыни помогает установить как размеры, так и территориальную структуру региона в древнерусское время.

**Ключевые слова:** город, первое письменное упоминание, Луцк, Владимир.

**Poslovs'ka Alina. The Process of the Cities Formation on the Territory of Volyn During the Period of Old Rus.** The article is devoted to the characterization of the processes of cities formation on the territory of Volyn during the period of Old Rus. Main features to the definition of «urban» status of settlement were distinguished. The formation of cities reflects the processes of economic and social development. Successful solution process of cities formation is possible by comparing the evidence written and archaeological sources. A group of the oldest Volyn administrative centers was concentrated in the middle stream of the Western Bug (Cherven, Volodymyr, Belz). On the pages of written sources Old Russian cities are mentioned as a «grad», «gorod». The very name «city» in times of Kievan Rus' included the obligatory presence of fortifications around the village. Studying the process of Volyn cities formation is important to follow the chronological boundaries and their settling process. The basics of cities formation intensification should be found in agricultural production, in the relations between cities and agricultural districts. An investigation of Volyn cities formation helps to ascertain the size and the territorial structure of the region during the period of Old Rus.

**Key words:** city, the first written mention, Lutsk, Volodymyr.

Стаття надійшла до редколегії  
06.05.2014 р.

УДК 930:908(477.82):061.22

Леся Качковська

### **Збереження архівної спадщини й архітектурних реліквій Правобережної України Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва**

У статті схарактеризовано діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження архівних збірок Правобережної України, а також архітектурної спадщини Волинського краю.

**Ключові слова:** Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, культурна спадщина, Волинський край, писемні й архітектурні пам'ятки, архівна комісія.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Складовою частиною надбань вітчизняного пам'яткознавства початку ХХ ст. є спадщина науково-громадських товариств Наддніпрянської України. Одне з провідних місць серед них належало загальноукраїнській громадській пам'яткоохоронній структурі – Київському товариству охорони пам'яток сформованих і мистецтва (далі – КТОПСІМ). Вивчення засад пам'яткоохоронної роботи, вироблених та впроваджених членами Товариства, узагальнення набутого ними досвіду в царині збереження пам'яток стане в нагоді нинішнім працівникам пам'яткоохоронної сфери, сприятиме вдосконаленню пам'яткознавчої діяльності в Україні. Актуальність теми зумовлена також недостатнім рівнем вивчення її окремих аспектів в історіографії.

Розкриття теми здійснювали за допомогою використання архівних матеріалів і друкованих джерел, які зберігаються в архівах та бібліотеках України: діловодної документації КТОПСІМ, публікацій документів, епістолярію членів Товариства, преси.

**Мета** статті – проаналізувати діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва як провідної пам'яткоохоронної установи з вивчення та збереження культурної спадщини Правобережної України, зокрема писемних й архітектурних пам'яток.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** У справі виявлення і збереження таких реліквій Товариство поєднувало різні форми роботи. Якщо брати до уваги писемні реліквії, то КТОПСІМ визнавало за доцільне створити спеціальну архівну комісію як окремий підрозділ у своєму складі. Уперше питання про заснування такої комісії публічно порушив дійсний член Товариства О. Мердер на засіданні ради КТОПСІМ 7 грудня 1911 р., хоча доля архівів турбувала багатьох членів Товариства значно раніше. Поштовхом для розв'язання питання такого змісту став огляд О. Мердером діловодства Подільського губернського управління і поліцейських управлінь губернії, який виявив, що описи архівних справ, призначених для знищення, відсилалися на розгляд до наукової архівної комісії однієї з губерній, яка не входила до складу т. зв. Південно-Західного краю. Тим самим означена інформація не представляла для згаданої архівної комісії жодної цінності. Так сталося зі знищеною справою ХVІІІ ст. Подільського будівничого комітету, яка